

Епархии. – Отд. 3. – Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. – М., 1857. – С. 593.

58. Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Х., 2005. – С. 91 – 92.
59. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 6.
60. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 392, арк. 14 – 14 зв.
61. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 6.
62. ЦДІАК України, ф. 1953, оп. 1, спр. 518, арк. 3.
63. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 116, арк. 4а зв.
64. ЦДІАК України, ф. 785, оп. 1, спр. 105, арк. 35.
65. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
66. ЦДІАК України, ф. 1717, оп. 1, спр. 123, арк. 6.
67. ЦДІАК України, ф. 785, оп. 1, спр. 105, арк. 1 – 6.
68. Хутір Алфьорівський існував і далі. Так відомо, що в 1818 р. його хотіли причислити до приходу Покровської церкви м. Сум (ДАСО, ф. 749, оп. 1, спр. 314, арк. 1.).
69. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
70. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. 14. – М., 1905. – С. 53.
71. Там само. – Кн. 10. – М., 1896. – С. 374, 376, 387.
72. ЦДІАК України, ф. 380, оп. 2, спр. 7, арк. 116.
73. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. 17. – М. 1912. – С. 69.
74. ЦДІАК України, ф. 380, оп. 2, спр. 7, арк. 116, 670.
75. ЦДІАК України, ф. 1953, оп. 1, спр. 518, арк. 3.
76. Историко-статистическое описание Харьковской Епархии. – Отд. 3. – Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. – М., 1857. – С. 326.
77. Багалей Д.И. Материалы стеной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.). – Харьков, 1886. – С. 266.
78. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
79. ЦДІАК України, ф. 1817, оп. 1, спр. 118, арк. 1.
80. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 1814, арк. 111.
81. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 297, арк. 104 зв.
82. Там само. – Арк. 191.
83. ЦДІАК України, ф. 1717, оп. 1, спр. 123, арк. 15.
84. ЦДІАК України, ф. 759, оп. 1, спр. 150, арк. 1, 32 – 32 зв.; ф. 1710, оп. 2, спр. 116, арк. 4 зв.
85. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
86. ЦДІАК України, ф. 1717, оп. 1, спр. 123, арк. 4 зв. – 6, 15.
87. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 69, арк. 1 – 2; спр. 536, арк. 1 – 5.
88. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 392, арк. 169 зв., 251.
89. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 62, арк. 21 зв.; ф. 1817, оп. 1, спр. 118, арк. 1; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии. – Х., 1890. – док. № 46; Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / Упор. С. Потапенко. – Х., 2008. – С. 20.
90. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 539, арк. 44.
91. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 214.

Олена Гринь

СТAROЖИТНОСТІ ПОДЕСЕННЯ У ПРАЦЯХ МІСЦЕВИХ КРАЄЗНАВЦІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

В останній чверті XVIII ст. розпочалося цілеспрямоване вивчення географії, економіки, історії Чернігово-Сіверщини. Цей процес значною мірою був зумовлений проведенням на території Гетьманщини у 1781 р. адміністративно-територіальної реформи, що передбачала ліквідацію полково-сотенного устрою та запровадження загальноімперського поділу на намісництва та повіті¹. Ефективне здійснення реформи передбачало всебічне вивчення території, що підлягала реформуванню. Головним завданням урядовців та краєзнавців, які здійснювали обстеження регіону, було докладно схарактеризувати особливості

його соціально-економічного розвитку. Водночас „стиль мислення епохи, що мав енциклопедичний характер”², зумовлював тяжіння до всебічного опису рідного краю, у тому числі його історії, старожитностей, побуту населення тощо. Результатом проведеної наприкінці 1770-х 1780-х рр. роботи стала низка описів новоутворених Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, що містять цікаву інформацію щодо старожитностей Подесення і є важливими джерелами з історії краєзнавства на Чернігово-Сіверщині.

Упорядкування описово-статистичних пам’яток у межах Російської імперії було розпочато згідно з сенатським указом від 1 листопада 1777 р. „О составлении губернаторами топографических описаний вверенных им губерний”³. Топографічне обстеження Лівобережної України було проведено у три основні етапи⁴. На першому етапі, що тривав упродовж 1779-1781 рр., описування земель Гетьманщини здійснювалося комісією під керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича в процесі підготовки до запровадження намісницького устрою. Результатом проведеної роботи стали, зокрема, докладні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв 1779-1781 рр.⁵ Оскільки упорядники мали конкретне завдання – зібрати та систематизувати інформацію для підготовки до запровадження нового адміністративно-територіального устрою⁶, в описах майже відсутні історичні екскурси та зустрічаються лише поодинокі згадки про старожитності. Оскільки основним методом збирання матеріалу був експедиційний, укладачі фіксували ті старожитності, котрі потрапляли у їхнє поле зору при описуванні певної місцевості. Тому найчастіше трапляються згадки про рештки оборонних укріплень. Так, у опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. зазначено, що на узвишші розташовувався старовинний замок, у давнину обнесений земляним валом, який „от древности в иных местах едва приметен”⁷. Аналогічно описано системи фортифікаційних укріплень інших повітових центрів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Так, Стародуб „по занятым ... двум земляным крепостям, стены которых от древности во многих местах поразваливались”, розподілявся на дві частини, які називалися Старим та Новим містом⁸. На наявність решток оборонних споруд вказано також в описах Чернігова, Погара, Мглина та Глухова⁹. В опису Чернігова є згадка про Антонієві печери – „пространные подземные ходы” неподалік від Іллінської церкви¹⁰.

У 1784 р. на Чернігово-Сіверщині було розпочато роботу з підготовки топографічних описів згідно з програмою члена Академії наук і мистецтв П. Соймонова¹¹. На відміну від описів 1779-1781 рр., у них мали бути висвітлені не тільки головні аспекти соціально-економічного стану території, але й історія населених пунктів, побут та звичай місцевих мешканців. Відтак упродовж 1784-1786 рр. було укладено кілька різновидів описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Відомості щодо старожитностей Подесення вміщено в опису річок, озер та височин Новгород-Сіверського намісництва 1786 р.¹², „Черниговского наместничества топографическом описании” 1786 р. О. Шафонського¹³, „Особом или топографическом описании города губернского Новгорода Северского” 1787 р. А. Пригари¹⁴. З-поміж цих пам’яток найбільший інтерес у контексті огляду старожитностей Подесення становить праця О. Шафонського, з діяльністю якого цілком слушно пов’язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині¹⁵.

О. Шафонський був високоосвіченою людиною, фахівцем у галузі філософії, права та медицини, виявляв інтерес до української історії¹⁶. Після отримання доручення від уряду взяти участь у підготовці топографічного опису Чернігівського намісництва він особисто впродовж 1784-1785 рр. об’їхав кілька його повітів¹⁷. Дослідник розшукував архівні джерела, записував розповіді місцевих старожилів, оглядав забудову міст, намагався заповнити прогалини у відомостях, які надсилали повітові справники та землеміри¹⁸. Крім того, О. Шафонський простудіював наявну на той час історичну літературу (літопис

Нестора, Синопис, хроніку М. Стрийковського), козацькі літописи. Він ретельно вивчав архівні джерела, втім зазначав, що, зокрема в Чернігові, неодноразові пожежі, а також часті військові дії „истребили все записки, какіе в монастырях и в соборной церкви Преображения Господня находились”¹⁹. Тому особливу увагу дослідник приділяв архітектурним і археологічним старожитностям краю.

О. Шафонський досить докладно описав залишки старовинних фортифікаційних споруд Подесення. Зокрема, він детально схарактеризував рештки земляних валів Чернігова – визначив їх місцезнаходження, стан на 1786 р.²⁰ В опису містечка Моровень Чернігівського повіту дослідник констатував наявність решток стародавніх укріплень „в одном низком вале”, котрий простягався уздовж правого берега Десни, при цьому зазначив: „но во многих местах уже река совсем подмыла, а в самом селении, в огородах обывательских еще сей вал виден”²¹. Загалом О. Шафонський зафіксував наявність оборонних укріплень у багатьох населених пунктах Подесення. Так, він згадав про них у опису міста Березни, містечок Олишівка, Салтикова Дивиця Березнинського повіту, села Слабин Чернігівського повіту тощо²².

Наведені О. Шафонським відомості про оборонні укріплення Подесення мають значну наукову цінність, оскільки за ті два століття, що минули від укладання „Черниговского наместничества топографического описания”, вони зазнали ще більшої руйнації, тому сучасні дослідники виявляють у культурному шарі лише незначні рештки ровів та валів²³.

Значний інтерес становить уміщений у праці О. Шафонського опис Антонієвих печер Іллінського монастиря у Чернігові, надто знаючи, що відтоді вони зазнали перебудови²⁴.

О. Шафонський зафіксував місцезнаходження курганів Подесення, подекуди здійснив спробу пояснити їх походження. Так, він навів кілька версій походження назви Чернігова, за однією з яких місто було названо на честь князя Чорного. На підтримку цієї тези краєзнавець вказав на наявність двох великих курганів під містом – один „за старым земляным валом, близ торговых лавок и острога”, а другий „против самого Успенского Елецкого монастыря, в саду, ему принадлежащем”²⁵. Один з них, на думку О. Шафонського, міг бути похованням легендарного князя. Загалом, у опису Чернігівського повіту дослідник зазначав, що „между знаменитыми урочищами, доказывающими в древности бывшая военныя происшествия, во многих местах находятся разной величины насыпные могилы и курганы”²⁶. Крім того, О. Шафонський зафіксував наявність 10 городищ на території Чернігівського повіту²⁷.

У праці О. Шафонського вміщено згадку про знахідку срібного ідола на території Борисоглібського монастиря під час копання фундаменту під монастирську дзвіницю у 1701 р.²⁸

Слід зазначити, що ґрунтовне, як на той час, дослідження О. Шафонським старожитностей Подесення поклало початок їх цілеспрямованому вивченню. Його праця „Черниговского наместничества топографическое описание” є цінним джерелом з історії, археології, історичної топографії Чернігово-Сіверщини, тому не випадково неодноразово привертала увагу фахівців²⁹.

Старожитності Новгород-Сіверського досить докладно описані у праці А. Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского”, впорядкованій впродовж 1786-1787 рр.

А. Пригара, священник Покровської церкви у Новгороді-Сіверському, стояв біля витоків історичного краєзнавства на Чернігівщині³⁰. Очевидно, він був добре відомий в урядових колах як знавець історії міста. Широке коло джерел, використане у праці, свідчить про багаторічне студювання минулого Новгород-Сіверського³¹. Про те, що він володіє чималою бібліотекою, А. Пригара принагідно згадав на сторінках опису³². Отже, не випадково саме йому було доручено підготувати опис Новгород-Сіверського.

Крім друкованих та рукописних джерел, А. Пригара використав археологічні

матеріали та звернув увагу на пам'ятки архітектури. Про його наміри залучити до написання праці місцеві старожитності свідчить її назва – „Особое или топографическое описание города губернского Новгород-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також отдавна досель оставшимся очевидным знакам и доказательством”³³. Отож праця А. Пригари містить цікаві, хоча і фрагментарні відомості щодо пам'яток старовини та археологічних старожитностей.

Дослідник, зокрема, відзначив наявність старовинних земляних укріплень у Новгороді-Сіверському та залишків численних городищ і поховальних пам'яток навколо міста³⁴. Він вказував, що Новгород-Сіверська фортеця була досить „высока и обширна в древности”, про що свідчили, зокрема, ті її рештки, що збереглися на той час³⁵. Дослідник зафіксував наявність курганных некрополів в околицях Новгород-Сіверського, у яких, на його думку, були „некоторые государи языческие погребены”³⁶. У праці краєзнавця визначено місцерозташування Домотканова городища – „по Десне над горою ж верст в две”³⁷.

Крім того, А. Пригара повідомив, що у селі Лісконогах „при церкве на гробах две каменные доски удостоверяют с надписей погребенных князей Григория и Дмитрия Ольговичей”³⁸. Він згадував і про знахідку кладу у Новгороді-Сіверському у 1786 р., що містив „некоторое число денег сея Новгород-Северской области древней печати”³⁹. Водночас слід зазначити, що місцями праця дослідника не відповідала навіть тогочасному рівню історичних знань, а деякі його спроби тлумачення археологічних знахідок мають суто міфологічне забарвлення. Це стосується, зокрема, його твердження, що Новгород-Сіверський „еще и прежде всемирнаго потопа не без населения был, а в знак достовернаго в том очевиднаго примечания от давна и доселе часто сыскуются в горах и каменных скалах при сем городе необычайной огромности головы, голени и другие человеческие составы погребенных исполинов или гигантов”⁴⁰.

Певну увагу археологічним старожитностям Подесення приділено в Опису річок, озер та височин Новгород-Сіверського намісництва, впорядкованого впродовж 1785 р.-1786 рр. До його укладання було залучено повітових землемірів, а координував роботу новгород-сіверський губернський землемір О. Рахманов⁴¹. В описах вказано назви річок, струмків, озер та височин намісництва, наведено основні відомості про них – довжину, ширину та глибину (чи висоту), звідки бере свій початок та чи інша річка, де протікає, чи придатна до судноплавства, а також подекуди зазначено навколишні старожитності. Так, новгород-сіверський повітовий землемір А. Муранов зафіксував у Новгороді-Сіверському рештки замку, обнесеного валом, і навіть спробував простежити його історію: „В оном замке прежде жительство имели принцы, герцоги и владетельная князья, а напоследок и воеводы. Оной замок выдержал неприятельскую осаду во время шведской войны в 1708^м году”⁴². На замковій горі ще у 1781 р. була розташована селітряна варниця „о двух котлах”, але вже на 1785 р. через брак селітри виробництво було припинено⁴³. А. Муранов зазначив, що в селі Городище Новгород-Сіверського повіту на височині Кань-город були рештки земляного валу, на двох Дівич-горах поблизу села Буженок „наподобие небольших городков зделаны рвы и обведены земляным валом вышиною от 1/2 до 1/2 сажень”⁴⁴. Подібні укріплення розміщалися на височинах поблизу села Радичева (Ляшкове Городище, Хатинське Городище, Городище), в урочищі Ухостинки (височинь Городище), поблизу села Песаровки (Городище), поблизу села Мезина (Городище)⁴⁵. Конотопський повітовий землемір І. Щербінін зафіксував наявність двох незвичайних урочищ: земляного валу „з башнями вокруг наподобие города” в лісах між містечком Хмельовим та селищами Будки і Басівка та валу між селами Гирівка і Підлипне з двома баштами, „наподобие крепосци и пред ним находица по немалому числу долинок наподобие шанцов, прежних з давних годов зделанных, а для чего оны вал и в которых годах поделан, и кем, о том никто ничего показать не может”⁴⁶.

На третьому етапі описово-статистичного обстеження Чернігово-Сіверщини у зв'язку із очікуваним приїздом Катерини II в Україну було укладено скорочені описи намісництв, зокрема „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” 1787 р.⁴⁷ Автором пам'ятки вважають О. Шафонського⁴⁸. Оскільки опис був призначений для загального ознайомлення з життям краю, що зумовлювало стислий виклад інформації, матеріали щодо старожитностей наведено досить оглядово. Зокрема, у Новгороді-Сіверському автор відзначив „крепость с земляного вала, остатки которой и теперь находятся”. При цьому навіть назви брам фортеці залишилися без змін на кінець XVIII ст., хоча „едва только знаки ворот остались”⁴⁹. В опису Конотопського повіту зазначено про наявність „в лесу земляного вала с башнями, но по какому случаю сие укрепление было сделано – неизвестно”⁵⁰. Крім того, зафіксовано наявність у Кролевіці кам'яного льоху, де, за переказами, в давнину зберігалася судочинна документація⁵¹.

Отже, соціокультурна та суспільно-політична ситуація на українських землях в останній чверті XVIII ст. зумовила помітне зростання інтересу до вивчення минувшини. На Чернігово-Сіверщині процес вивчення історії краю був тісно пов'язаний з роботою по обстеженню його природно-кліматичних умов, топографії, економіки. Місцеві урядовці та аматори старовини залучалися урядом до впорядкування цілої низки описів краю, що містили історичні відомості, різні за обсягом та інформаційним потенціалом. Зібрана ними інформація про старожитності Подесення заслуговує на увагу в контексті вивчення стану історичного краєзнавства останньої чверті XVIII ст., а також становить певний науковий інтерес для сучасних археологічних досліджень.

Джерела та література:

1. Акты царствования Екатерины II: учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г. Н. Шмелева. – М., 1907. – С.1 – 103.
2. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 193.
3. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XX. – С. 567 – 568.
4. Пирко В. А. Описание наместничеств Украины как исторический источник. (Проблема типологии и информационных возможностей) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 93 – 97.
5. (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – XXI, 593 с.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 9; ЦДІАК України. – Спр. 815. – Оп. 1. – Арк. 57 – 58 зв.
7. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. 1.
8. Там само. – С. 35.
9. Там само. – С. 106, 162, 435; (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 1 – 3.
10. (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 3; Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Північної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX – XIII ст.”. – Чернігів, 1993. – С. 173.
11. ЦДІАК України. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв. – 10.
12. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – 77 арк.
13. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 697 с.
14. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – 32 арк.; Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 550. – Спр. F IV.550. – Арк. 93 – 117.
15. Коваленко О. Б. О.Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // Минуле Сосниць та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 6.
16. Стороженко Н. В. История составления „Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского // Университетские известия. – К., 1886. – № 10. – С. 143 – 144, 146.
17. Там само. – С. 139, 151 – 168; Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 64 – 65; ЦДІАК України. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 167; ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. –

Спр. 211. – Арк.407.

18. Петреченко І. Нові відомості з історії створення праці О.Ф. Шафонського „Черниговскаго намѣстничества топографическое описание” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 115.

19. Шафонский А. Ф. Черниговскаго намѣстничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 248; Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Північної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX – XIII ст.” – Чернігів, 1993. – С. 173.

20. Шафонский А. Ф. Черниговскаго намѣстничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 276 – 278.

21. Там само. – С. 217.

22. Там само. – С. 376 – 377, 379, 353, 355, 219.

23. Ситий Ю.Н. Исследование А.Ф. Шафонского и Черниговское Задесенье // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 36.

24. Шафонский А. Ф. Черниговскаго намѣстничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 269 – 270; Руденко В.Я. Черниговские пещеры в творчестве А.Ф. Шафонского // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 37 – 38.

25. Шафонский А. Ф. Черниговскаго намѣстничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 247.

26. Там само. – С. 234.

27. Там само. – С. 234 – 235.

28. Там само. – С. 264.

29. Ситий Ю.Н. Исследование А.Ф. Шафонского и Черниговское Задесенье // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 36 – 37; Руденко В.Я. Черниговские пещеры в творчестве А.Ф. Шафонского // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 37 – 38; Казаков А.Л. Літописний Березин в світлі даних О. Шафонського // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 21 – 22.

30. Коваленко О. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 161 – 162; Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острого-Нью-Йорк, 2000. – С. 190 – 191.

31. Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверського А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 29 – 31; Коваленко О. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 161.

32. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – Арк. 20 зв.

33. Там само. – Арк. 1.

34. Там само. – Арк. 6, 16, 26 – 26 зв.

35. Там само. – Арк. 26 – 26 зв.

36. Там само. – Арк. 2.

37. Там само. – Арк. 2; Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 10.

38. Там само. – Арк. 13 зв.

39. Там само. – Арк. 15.

40. Там само. – Арк. 2 зв.

41. Гринь О. Невідомий опис Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 204 – 208.

42. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Арк. 4 зв.

43. Там само. – Арк. 4 зв.; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.). – К., 1931. – С. 4.

44. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Арк. 4 зв. – 5.

45. Там само. – Арк. 5.

46. Там само. – Арк. 47 зв. – 48.

47. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского намѣстничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 150 – 155.

48. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского намѣстничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149; Петреченко І. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С. 43.

49. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского намѣстничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 151.

50. Там само. – С. 154.

51. Там само. – С. 153.